

Horváth Kornélia

Retorika és metafora I. A. Richards és Paul de Man írásaiban

„A »metafora parancsa« – a metaforák értelmezésére felszólító parancs – egészen annak a világnak az ellenőrzéséig hatolhat, amelyet a magunk számára készítünk, hogy éljünk benne.”¹

Bízvást állítható, hogy a kortárs nemzetközi és hazai irodalomtudományra talán az a Paul de Man gyakorolta a legnagyobb hatást, akihez az irodalomelmélet „retorikai” fordulatát szokás kötni. A kritikai recepció által rögzített tény, hogy a flamand származású amerikai dekonstruktor gondolatrendszerének alakulására több más szerző mellett leginkább Nietzsche és Heidegger írásai voltak befolyással (az előbbi hatást *Az olvasás allegóriáinak* három Nietzsche-tanulmánya, különösen a nietzschei *Retorika* elemzését elvégző *A trópusok retorikája* című írás, az utóbbit legpregnansabban a korai, az ún. Gauss-szeminárium előadásaiból készült Wordsworth- és Hölderlin-tanulmányok példázzák).² Nietzsche felől a de mani retorikaelmélet alapjai, Heidegger felől pedig a retorika episztemológiai és egzisztenciális vonatkozhatóságára irányuló de mani kérdésfelvetések nyernek megvilágítást. Jelen tanulmány azzal a hipotézissel él, hogy az amerikai I. A. Richards munkássága, különösképpen pedig *A retorika filozófiája* című 1936-os műve a maga részéről szintén erőteljes módon jelöli ki de Man életművének néhány meghatározó és paradigmatiszta alapvetését. Ezúttal a kérdésfelvetések és az argumentáció néhány rokon vonását szeretném röviden felvázolni.

A Richards és de Man közötti rokonság kérdése de Man egyre bővülő hazai irodalomtudományi recepciójában nem vetődik fel, s az általam ismert angol nyelvű munkákban sincs túlereprezentálva. A kritikai szövegek, amennyiben érintik a kettőjük közötti kapcsolatot, ellentétes módon értelmezik azt, hiszen Richards annak az elméleti irányzatnak a gondolatrendszerére gyakorolt több ponton is döntő hatást, amelyet maga de Man még a pályája elején erős kritikával illetett. *A Forma és intenció az amerikai új kritikában* című írásában de Man azt veti az amerikai formalizmus szemére, hogy a forma leírása és elemzése során nem számol „»a jelentéssel folytatott küzdelemmel«, amiről pedig minden elemzés, beleértve a formák elemzését is, számot kellene, hogy adjon” (DE MAN 2002, 64). Ennek okát de Man egyebek mellett abban jelöli meg, hogy a formalisták nem ismerik föl az irodalmi szöveg intencionalitásának strukturális jellegét. (A tanulmány egy ízben megemlíti ugyan Richards nevét, de semmilyen reflexióval nem él a richards-i elmélet vonatkozásában.) *A formalista kritika*

¹ RICHARDS 1936/1950, 135.

² Vö. *Genesis and Genealogy (Nietzsche)*, *Rhetoric of Tropes (Nietzsche)*, *Rhetoric of Persuasion (Nietzsche)*. (DE MAN 1979, 79–102, 103–118, 119–131.), illetve *Az időbeliség mintái Hölderlin* *Wie wenn am Feiertage...* című versében, *Idő és történelem Wordsworth-nél*. (DE MAN 2002, 153–178, 208–236.) A de Man-életműben változó transzparenciájú, de mindvégig munkáló Heidegger-hatás értelmezését lásd pl. GASCHÉ 1981, 36–57.; GEARHART 2005, 77–115, különösen 83–90.; KULCSÁR-SZABÓ 2005, 7–83, különösen 29–34.

halála (*The Dead-End of Formalist Criticism*) című másik korai esszéjében de Man elutasítja a Richards, Empson, Wheelright és Eliot nevével fémjelzett akadémikus formalizmus „megváltó” kritikai gyakorlatát és a close reading-nek a szemantikai ellentmondásokat egy „nagyobb egységen belül” feloldó értelmezői stratégiáját. Érvei ugyanakkor nem annyira Richards, mint Empsonnak a *Seven Types of Ambiguity* című esszéjében kifejtett meglátásai ellenében működnek megvilágítóan,³ s Richardsnak a szavak stabilizálhatatlan jelentéseiről szóló argumentációjával szemben nem a vita, hanem a folytatás és továbbgondolás viszonyában állnak.

A New Criticism-től való de Mani elhatárolódást azonban a kritikai recepció és a de Man utáni posztstrukturalista líraelmélet, amint az lenni szokott, felerősíti, s egyben önmaga alap- és kiindulópontjának teszi meg.⁴ De Man álláspontja ugyanakkor éppen Richards vonatkozásában tűnik ellentmondásosnak: mint arra Geoffrey Hartmann is rámutatott (HARTMANN 1989, 12), a dekonstruktor egyik írásában az irodalomtudomány új keletű elméleti orientációját éppen a filológiához való visszatérésként azonosítja, s ennek példaként annak a Reuben Browernek a Harvardon tartott kurzusát teszi meg, amelyik Richards *Practical Criticism* című műve interpretatív eljárásait alkalmazva jelentős eredményeket ért el a diákok szövegolvasói képességének és irodalomértésének fejlesztésében. Ebből pedig az következik, hogy de Man indirekt módon elismeri Richards kritikai analízisének produktív szubverzivitását.⁵

Meglátásom szerint Richards *The Philosophy of Rhetoric* című, 1936-ban publikált könyve a de Mani „retorika” sarkalatos kategóriáinak és következtetéseinek egyik alapját képezi. A könyv – mint címe is jelzi – tárgyában eltér a korábbi, az irodalmi szövegek befogadását és interpretációját részint pragmatikai, részint teoretikus aspektusból vizsgáló richards-i munkáktól (*Practical Criticism* és *Principles of Literary Criticism*), továbbá sok tekintetben felülírja a Charles Ogdennel közösen szerzett *The Meaning of Meaning* című könyv meglátásait a szó működésével, a tudat és a világ, illetve a szó és a dolog viszonyával kapcsolatban. A retorika filozófiája felhagy a receptív aktus szubjektív-pszichikai aspektusának elemzésével, s a befogadást a nyelvi működés részeként, attól meghatározottként és alakítottként tételezve tárgyalja jel és jelentés viszonyát.⁶

Az egyik alapvető hasonlóság Richards e könyve és de Man munkássága között magának a retorika fogalmának felértékelésében és újraértelmezésében jelölhető meg. Előadás-sorozatának – mely könyvének alapját képezi – bevezetőjében Richards e régi diszciplína felélesztésének szükségességét hangsúlyozza, s a retorikát nem a szavak hatásait rendszerező és általánosító „sivár és haszontalan tudományként”, hanem a megértés és félreértés elméleteként határozza meg, melyet akkor tudunk megalkotni, ha a nyelv, a szavak működésének mikéntjét vizsgáljuk a beszédben. A megértés elméleteként értett retorika szükségképpen szoros kapcsolatba lép a filozófiával, és episztemológiai érvényre tesz szert. A retorika történetét Richards egészen Coleridge-ig olyanként látatja, mint amelyik folytonosan

³ Minderről vö. HARTMANN 1989, 5–6.

⁴ Vö. pl. BYGRAVE 1987, 162–175, különösen 162–164.

⁵ Vö. DE MAN: Return to Philology. (DE MAN 1986, 21–26.) Richards e művének deklarált célja az interpretációs technika fejlesztése, vö. RICHARDS 1929, 8.

⁶ A retorika filozófiájának mindössze egy fejezete olvasható magyarul, a metaforát tárgyaló ötödik előadás szövege: RICHARDS 1977, 120–128. Ezen kívül csak a *The Meaning of Meaning* néhány szövegrészlete hozzáférhető magyar nyelven: OGDEN – RICHARDS 1923/1973, 109–117., illetve OGDEN – RICHARDS 1923/1998, 337–341.

elvét tárgyat, mert a szavak működésének filozófiai vizsgálata helyett a szokásos „képeslap-értékű közhelyek” sorolásában merül ki (pl. beszéded legyen világos, de ne legyen száraz; olyan metaforákat használj, amelyek egyértelműek, kerülj a két-értelműséget stb.). (RICHARDS 1936/1950, 7–8.)

A szavak beszédbeli működését vizsgáló retorika azért válik elkerülhetetlenül a megértés és félreértés elméletévé, mert szembesül azzal a ténnyel, hogy a szavak sosem bírnak egyetlen meghatározott, rögzíthető „saját” jelentéssel, hanem folytonosan változtatják azt. A jelentésváltozás folyamatát Richards az egyes kontextusokba való be- és kilépéssel magyarázza, s ennek kapcsán deklarálja „a jelentések univerzális relativitását”, illetve „kölcsonös függőségét” (*interdependence*). (Uo. 10.) Nyelv és gondolkodás viszonyát ebből következően a metafora tanulmányozása során a *gondolkodás nyelvi előfeltételezettségeként* írja le: „a szavak jelentései közötti cserefolyamatok, amelyeket explicit verbális metaforákban tanulmányozunk, olyan érzékelt világra helyeződnek rá, amely már maga is egy korábbi, öntudatlan metaforának a terméke, s csak akkor foglalkozunk velük helyesen, ha ezt tudjuk.” (RICHARDS 1977, 128.) Richards ezáltal gondolkodásunk elvontságának reflektálatlan metaforikus eredete mellett érvel, azaz rámutat arra, hogy a világot nem közvetlen érzékleteink nyomán, hanem az azokra metaforikus úton „rátelepülő” jelentésekből és fogalmakból építjük fel magunk körül.

Ismert, hogy de Man a retorikát hasonlóan episztemológiai alapon értelmezi, ahol a retorika a nyelv, s ezen keresztül a szubjektum és általában a megértés szerkezetét tárja fel (ezt jól illusztrálja egyik kései tanulmányának címe, *A metafora ismeretelmélete*). Utolsó, jóval a halála után kiadott kötete (amelynek egyes tanulmányait a fennmaradt előadászsövegek és jegyzetek nyomán a szerkesztő fejezte be) *Esztétikai ideológia* címmel jelent meg, bár maga de Man az *Esztétika, Retorika, Ideológia* címet szánta neki.⁷ Ez utóbbiból világosan látszik az a de Mani intenció, mely a retorika és ideológia közötti viszonyt jelentés- és világképzésünk kiküszöbölhetetlen retorikai (metaforikus) feltételezettségeként és megelőzöttségeként teszi elgondolhatóvá. A kötet mintegy ennek megfelelően nem irodalmi, hanem filozófiai szövegeken mutatja ki nyelv és megértés metaforikus természetét, ily módon is deklarálva retorika és gondolkodás szétválaszthatatlanságát. Ez a világképteremtő retorikai erő a nyelv inherens figurativitásán alapszik, ami a meggyőzés diskurzusában a megtevesztő és félrevezető nyelvhasználatra is módot ad: de Man ugyanis leszögezi, hogy a nyelv használata és a nyelvvel való visszaélés elválaszthatatlan egymástól, s hozzáfűzi, amint hajlandóak vagyunk magunkban tudatosítani episztemológiai implikációikat, a fogalmak abban a pillanatban trópusokká, a trópusok pedig fogalmakká lesznek.⁸ Fogalomalkotásunk nyelvi-tropológiai feltételezettségét, fogalmaink és állításaink igazságtartalmának ebből fakadóan viszonylagos voltát az *Antropomorfizmus és trópus a lírában* című esszéjében pedig így foglalja össze: „meglehetősen könnyű átlépni a határvonalat, amely a trópuszt elválasztja a névtől, de ha már átlépték a határt, akkor lehetetlen visszatérni az »igazság« kezdőpontjához. Az igazság trópus; a trópus létrehoz egy normát vagy értéket; ez az érték (vagy ideológia) már nem igaz többé. Az igazság az, hogy a trópusok olyan ideológiák létrehozói, amelyek nem igazak többé.”⁹ (Persze ez az állítás saját

⁷ A kötet összeállításával és címével kapcsolatban lásd a szerkesztő, Andrzej Warminski bevezetőjét: Introduction: *Allegories of Reference*. (DE MAN 1996a, 1–33.)

⁸ *The Epistemology of Metaphor*. (DE MAN 1996a 35, 41, 43.)

⁹ *Antropomorfizmus és trópus a lírában*. (DE MAN 2002, 372.)

logikája szerint a visszajára is fordítható, hiszen ha az igazság trópus, s a trópusok a nyelvi működésben elveszítik igazságtartalmukat (külső referenciájukat), akkor a trópusokra tett, „Az igazság az...” fordulattal bevezetett retorikus kijelentés is a nyelv puszta tropológiaiaként értelmezhető, amelyben a jelöltjétől elszabadult, önálló jelölőnek már nincs meg a referenciája.)

Richards a szavak működését a jelentéselmozdulás fogalmával írja le (*shift of meaning*), amely nemcsak a kontextus-változtatás okán következik be, hanem azért is, mert a szó jelentését a kontextus hiányzó elemei építik fel. (RICHARDS 1936/1950, 35.) Kritikával illeti ama reflektálatlan meggyőződésünket, mely szerint egy szó vagy szövegrészlet nem jelenthet egyszerre két, egymással akár összeegyeztethetetlen dolgot is, s ezzel szembeállítja az általa a jelentés kontextuális teorémájának nevezett retorikai kutatást, mely minden beszéd típusban és -műfajban éppen a jelentés ilyen ambiguitását tárja fel, s ebben látja a nyelv elementáris és kiküszöbölhetetlen jelentésképző mechanizmusát. Ez az ellentmondó többértelműség, melyet a régi retorika nyelvi hibaként azonosított, a richards-i új retorikában a nyelv hatalmának kikerülhetetlen következményeként értelmeződik, amely minden megnyilatkozásunkon uralkodik, s a költészetben és a vallásban különös erővel tárja fel saját működés módját.¹⁰ Ezen a ponton nyilvánvaló az áthallás a de Mani retorikával, amely a nyelv inherens retoricitását az „uralhatatlan nyelvi jelentésstruktúrák”-ban látja lelepleződni, amelyekben „lehetetlenség eldönteni, hogy a két (esetleg teljesen összeegyeztethetetlen) jelentés közül melyik az uralkodó. A retorika radikálisan felfüggeszti a logikát, és a referenciális eltévelyedés szédítő lehetőségeit nyitja meg. [...] én habozás nélkül magával az irodalommal azonosítanám a nyelv retorikai, figurális potenciálját.”¹¹

A retorika tehát mindkét kutatónál a nyelv eredendő természeteként – a nyelv principiális retorikusságát de Man Nietzsche retorika-előadása kapcsán is világosan deklarálja –,¹² a szó szerinti és a figurális (metaforikus) jelentés dinamikus oppozíciójában nyer elgondolást, mely viszony így maga is metaforikussá válik. Kétségtelen, hogy a megértésnek kizárólag e metaforikus viszonyban való lehetősége drasztikusabb és radikálisabb megfogalmazást nyer de Mannál, mint elődjénél, aki könyve elején elvileg még lehetségesnek látja a félreértések „orvoslását”. (RICHARDS 1936/1950, 3.) Ugyanakkor az egész könyv gondolatmenete alapján a megértés richards-i koncepcióját csakis félreértések sorozataként, illetve félreértéseink megértéseként interpretálhatjuk. De Man hasonló kijelentést tesz az önletrajz kapcsán: „megértjük azt is, hogy nem az élettől vagyunk megfosztva, hanem egy olyan világ alakjától és értelmétől, mely kizárólag a megfosztás útján történő megértés révén hozzáférhető.” (DE MAN 1997, 105.) S talán nem megalapozatlan a gyanú, hogy a szédület, a szakadék, a pörgés és örvénylő mozgás metaforáit, amelyeket de Man több szövegében is a nyelv retorikai működésének „érzéki” leírására használ,¹³ a dekonstruktor magának Richardsnak a könyvéből, a metaforát tárgyaló fejezetből vette át, amely Lord Kames nyomán a szédült meredély metaforáját elemzi: „Nem arról van-e szó, hogy ha szédülünk, a meredélyt magát látjuk úgy, mintha mozogna?”

¹⁰ Teóriáját maga Richards nevezi új retorikának. (Vö. RICHARDS 1936/1950 40.)

¹¹ *Szemiotológia és retorika*. (DE MAN 1999, 22, 23.) Ismert, hogy a nyelv ilyen uralhatatlanságát a kései tanulmányok már egy gépezet antihumánus működési mechanizmusaként azonosítják (lásd *Az irónia fogalma*).

¹² *Rhetoric of Tropes (Nietzsche)*. (DE MAN 1996a, 105.)

¹³ Lásd *Szemiotológia és retorika* (In DE MAN 1999, 23.), *A temporalitás retorikája* (In DE MAN 1996b, 43–44, 51.), *Az irónia fogalma* (In DE MAN 1996a, 181.) stb.

Amikor az ember elszédülve toporog, a világ is forog, s a meredély nem egyszerűen szédültté tesz, hanem valójában maga is szédült, mintha maga is részegen tántorogna és rémisztő gyorsasággal pörögne. S ha így van, egy pillanatra még az is kétséges, hogy egyáltalán metaforáról van-e itt szó – s rájövünk, hogy ez a pörgés, amely az egész világot uralja, amikor szédülünk, olyan folyamat, amely önmagában véve is radikálisan metaforikus. A szemünk rángatózik, de a világ látszik úgy, mintha forogna.” (RICHARDS 1977, 127.)

A szavak nem birtokolják, hanem egymással való cserefolyamataikban folytonosan nyerik és változtatják jelentéseiket, állítja Richards (RICHARDS 1936/1950, 127.), s ebből eredően a metaforát a nyelv „mindenütt jelenlévő elemeként” határozza meg. (RICHARDS 1977, 121.) Szembehelyezkedik az Arisztotelésztől eredeztetett felfogással, mely szerint „a metafora valami különleges és kivételes a nyelvhasználatban, valami eltérés a nyelv rendes működési módjától. A retorika történetében – állítja – a metaforát mindvégig valamiféle jópofa szójátékként kezelték, mint egy alkalmat a szavak változékonyságából adódó véletlen egyezések kiaknázására, mint olyasvalamit, ami alkalmasint helyénvaló, de rendkívüli hozzáértést és óvatosságot igényel. Röviden: a metafora pusztán dísz, a nyelv járulékos képessége, nem pedig lényeges alkotó eleme.” (Uo. 120.) A nyelvi működés eredendő metaforikusságát pedig történeti aspektusból látja megközelíthetőnek: „a nyelvtörténészek régóta tanítják, hogy egyetlen szellemi tevékenységet leíró szó sem származik máshonnan – már amennyiben egyáltalán ismerjük a történetét –, mint valamely fizikai történést leíró kifejezésből, metaforikus átvétellel.” (Uo. 121.) Ez a történeti szemlélet de Mannál hiányzik, aki bár néha maga is él a szözetimologizáció eljárásával (pl. a *prosopopeia* trópusának meghatározásakor), a retorikát alapvetően ahistorikusan értelmezi, amelyet a trópus és a meggyőzés, a figuratív és a szó szerinti (nála: grammatikai) jelentés közötti feloldhatatlan apória egyszerre generál és köt gúzsba, s így a történelemnek csupán a látszatával képes fölruházni.¹⁴ Ez az ahistorizmus azonban szintén csak látszólagos: fogalom és trópus kölcsönös egymásba-fordíthatósága, amint azt *A metafora ismeretelméletében* éppen a *metafora* szó eredeti jelentése kapcsán fejti ki (*meta phorein* mint „transzláció, átvitel, átfordítás”)¹⁵ folytonos és lezárhatatlan, azaz *történő* (hermeneutikailag nézve *történeti*) folyamat. De Mannál folytatásra lel az a richards-i állítás is, mely szerint még az egzakt tudományok sem tudják merev nyelvükből teljesen száműzni a metaforát, s a filozófia, amelyiknek folyamatosan saját nyelvével (is) kell szembesülnie, egy lépést sem tehet metaforák nélkül: minél elvontabbá válik ugyanis, „annál inkább metaforák segítségével gondolkozunk, amelyekre pedig saját bevallásunk szerint nem támaszkodunk”; ezért a filozófia „metaforátlanítására” való törekvés merő illúzió, szemfényvesztés. (RICHARDS 1977, 121.) Ez a gondolat de Mannak Rousseau értekezéseiről írt, *Metafora* című írásában a fogalmi nyelv önromboló episztemológiájaként kerül értelmezésre, ahol az öndestrukciónál lép működésbe, hogy „a fogalmi nyelv képtelennek mutatkozik elválasztani egymástól a szó szerinti referenciát és a figurális konnotációt.”¹⁶ Látható, hogy de Man számára nem a jelentések inter- vagy tranzakciójának gondolata válik a leghangsúlyosabbá, mint Richards esetében, hanem a nyelvnek a jelentések chiazmatikus struktúrájából, azaz kölcsönös egymásba fordíthatóságából eredő önköltő aktivitása: „Minden nyelv a megnevezésről szól, azaz mindegyik fogalmi,

¹⁴ *A meggyőzés retorikája.* (In DE MAN 1999, 179.)

¹⁵ *The Epistemology of Metaphor.* (In DE MAN 1996a, 43, 42.)

¹⁶ *Metafora (Második értekezés).* (In DE MAN 1999, 214.)

figurális, metaforikus metanyelv. Mint ilyen, mind részesül a metafora vakságából, amikor a metafora meghatározott jelentésegységgé literalizálja saját referenciális határozatlanságát.” (DE MAN 1999, 207.)

Befejezésül további két, sajátos párhuzamra szeretnék még röviden rámutatni. Pályája során mindkét kutató a forma (szemantikusan értelmezett) elméletének és analizésének igénye felől mozdult el a retorika, illetve a nyelv principiálisan retorikus működésének vizsgálata irányában. Richards esetében ezt az ívet a *Practical Criticism*-től *A retorika filozófiájáig* vivő út fémjelzi, míg de Mannál a kiindulópontot a *Forma és intenció...*, valamint a korai Wordsworth- és Hölderlin-tanulmányok képezik a forma és a szubjektum együttes, szemantikus hermeneutikai analizésének igénye révén, ahonnan aztán de Man a retorika és az olvasás elmélete felé lép tovább radikálisan. Mindeközben nagyfokú hasonlóság fedezhető föl a két kutató érvelésmódja, azaz *retorikája* között is, amely egyben mindkettejük filológus-mivoltát is leleplezi: mind Richards, mind de Man esetében a cikkek rendszerint azzal az argumentációs eljárással élnek, hogy gondolatmenetüket egy (vagy több) másik teória elemzése során annak beható, szövegre orientált kritikájaként építik fel: ezt teszi Richards *A retorika filozófiájának Bevezetésében*, ahol Berkeley, illetve a metaforát taglaló részben, ahol Lord Kames okfejtésének kritikai elemzése nyújt számára lehetőséget saját meglátásainak kifejtésére; s hasonlóképpen jár el de Man az önéletrajzról szóló tanulmányában Lejeune kapcsán, valamint a *Hypogrammma és inskripcióban*, mely írás kifejezetten Riffaterre elméletének és szövegelemző praxisának kritikájaként készült, vagy akár *Az irónia fogalmában*, ahol Kierkegaard, Schlegel és Fichte irónia-elméletének részletes elemzését Northrop Frye, illetve Wayne Booth iróniaértelmezésének kritikájával kapcsolja össze.

IRODALOM

- BYGRAVE, Stephen 1987. Gray's „Elegy”: inscribing the twilight. In Machin, Richard, Norris, Christopher (ed.): *Post-structuralist Readings of English Poem*. Cambridge – New York – Melbourne: Cambridge University Press.
- DE MAN, Paul 1971. *Blindness and Insight: Essays in the Rhetoric of Contemporary Criticism*. New York: Oxford University Press.
- DE MAN, Paul 1979. *Allegories of Reading*. New Haven and London: Yale University Press.
- DE MAN, Paul 1981. *Romanticism and Contemporary Criticism: The Gauss Seminar and Other Papers*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- DE MAN, Paul 1984. *The Rhetoric of Romanticism*. New York: Columbia University Press.
- DE MAN, Paul 1986. *The Resistance to Theory*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- DE MAN, Paul 1996a. *Aesthetic Ideology*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- DE MAN, Paul 1996b. A temporalitás retorikája. Ford. Beck András. In Thomka Beáta. (szerk.) *Az irodalom elméletei 1*. Pécs: Jelenkor – JPTE.
- DE MAN, Paul 1997. Az önéletrajz mint arcrongálás. Ford.: Fogarasi György. *Pompeji*, 2–3. 93–107.
- DE MAN, Paul 1999. *Az olvasás allegóriái*. Ford.: Fogarasi György. Szeged: Ictus Kiadó – JATE Irodalomelmélet Csoport.
- DE MAN, Paul 2000. *Eszttétikai ideológia*. Ford.: Katona Gábor. Budapest: Janus/Osiris.
- DE MAN, Paul 2002. *Olvasás és történelem*. Ford.: Nemes Péter. Vál. Szegedy-Maszák Mihály. Budapest: Osiris.
- GASCHÉ, Rodolphe 1981. „Setzung” and „Übersetzung”: Notes on Paul de Man. *Diacritics*. Winter 36–57.; Gearhart, Suzanne 2005. Filozófia az irodalom előtt: dekonstrukció, történetiség és Paul de Man munkássága. Ford.: Milián Orsolya. In Fűzi Izabella – Odorics Ferenc (szerk.): *Paul de Man „retorikája”*. Budapest – Szeged: Gondolat – Pompeji.
- HARTMANN, Geoffrey 1989. Looking back on Paul de Man. In Waters, Lindsay és Godzich, Wlad. (ed.): *Reading de Man Reading*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- KULCSÁR-SZABÓ Zoltán 2005. Az interpretáció fogalma „nem-hermeneutikai” diskurzusokban. In *Hermeneutikai szakadékok*. Debrecen: Csokonai.
- OGDEN, Charles Kay – RICHARDS, Ivor Armstrong 1923/1953. *The Meaning of Meaning*. London: Routledge & Kegan Paul.
- OGDEN, Charles Kay – RICHARDS, Ivor Armstrong 1923/1973. A jelentés jelentése. Ford.: Szekfű András. In Horányi Özséb és Szépe György (szerk.): *A jel tudománya*. Budapest: Gondolat.
- OGDEN, Charles Kay – RICHARDS, Ivor Armstrong 1923/1998. A jelentés jelentése. Ford. Szekfű András. In Bókay Antal, Vilcsek Béla (szerk.) *A modern irodalomtudomány kialakulása. (Szgy.)*. Budapest: Osiris.
- RICHARDS, Ivor Armstrong é. n. 1929. *Practical Criticism. A Study of Literary Judgement*. New York: Harcourt, Brace and Co.
- RICHARDS, Ivor Armstrong 1936/1950. *The Philosophy of Rhetoric*. New York: Oxford University Press.
- RICHARDS, Ivor Armstrong 1976. *Complementarities. Uncollected Essays*. Ed. by Russo, John Paul. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- RICHARDS, Ivor Armstrong 1977. A metafora. Ford. Rác Judit. *Helikon* 1. 120–128.
- RICHARDS, Ivor Armstrong 1924/2001. *Principles of Literary Criticism*. London and New York: Routledge.

Out of the Shadows, Clark, Agi /New York/ kiállítás